

"Droschak"

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

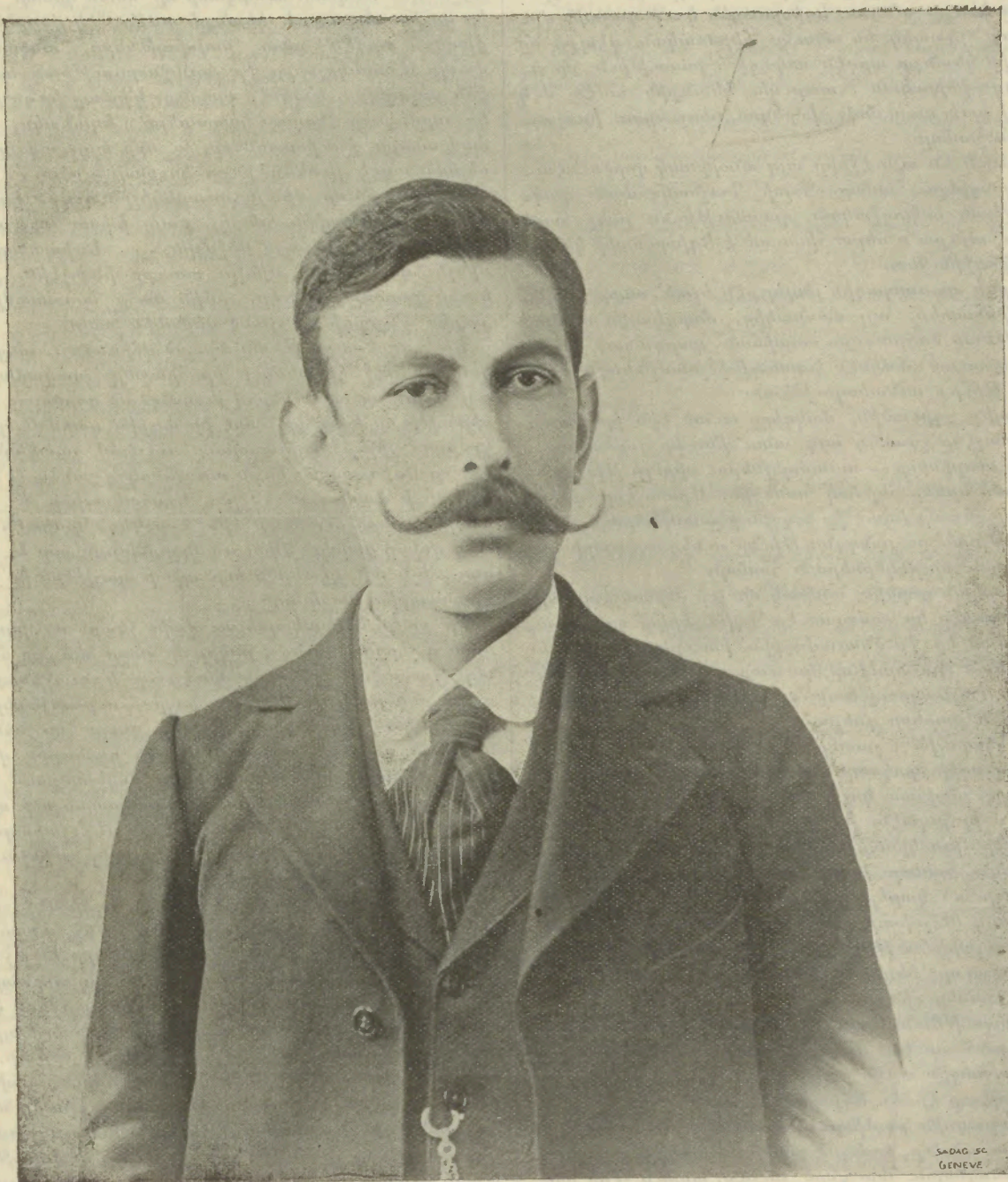
ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:

Rédaction du "Droschak"

GENÈVE (Suisse).

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ե Գ Ի Պ Տ Ա Յ Ի

(ԱՐՏԱՇԷՍ Մ. ԴԵԻԵԱՆ)

1868 — 1897

ԱՐՏԱՅԵՍ Մ. ԴԵԻՆԱՆ

(ԵԳԻՊՏՈՍԻ, ՅՈՎՍԷՓ, ՀԱՅԿ, ՄՈՒՍՏԱՓԱ)

(1868—1897)

—o—

Միջին, թիկնեղ եւ կորովի հասակ մը՝ լայն ուսերու վըրայ գեղեցիկ գլուխ մը առաւ մագերով զարդարուն. խորոխ գէմք մը, որուն փախան ու ծիծաղը անչափ յանկուցիչ, որուն զայրոյթի ու կատաղութեան արտայայտութիւնը՝ անարկու. խոշոր, գեղեցիկ, քոցավառ աչքեր՝ իրենց խորութեան մէջ խոհուն իմացականութիւն մը թաքցնող. — անա՛ւ՝ արտաքինը այն անմոռաց ընկերոջ, որ անջնջելի ահուն մը կը թողու հայ յեղափոխական տարեգրութեան մէջ:

Հրայանը ձեռքը չմեռաւ Եգիպտացիին կուր զաշտին վըրայ. բախտը չկապեց իր սնունդը հերոսական դէպքի մը հետ. բայց իր կիանքը արդէն ամբողջ հերոսութիւն մը եղաւ, իր յեղափոխական 7 տարւան կեանքին ամէն մէկ ժամը, բառի բուն առումով, ծիրեցաւ, մաշեցաւ իր պաշտած գործին համար:

Շատ անձուկ են այս էջերը այդ անօրինակ գործունէութիւնը նկարագրելու համար. Պօլիս Դաշնակցական կազմակերպութեան ամբողջական պատմութիւնն ընել հարկ պիտի ըլլար, այնքա՛ն սերտ հիւսւած է Եգիպտացիի կեանքը այդ ամբողջին հետ:

Ժողովուրդի տառապալին ընդերքէն ելած՝ անոր ցաւերուն ո՛չ ակնհաստեա, այլ մասնակից, մարդկային արժանապատւութեան ծայրագոյն աստիճան զարգացած զգացումով մը օժտւած՝ ամէնէն կատաղի թշնամիներէն մէկն եղաւ. ինքը թիւրք բռնակալութեան:

Իր քաղքիքը «գիւածին» մակդիրը տւած էին իր ընտանիքին. Արտաշէսը չգաւեց այդ անունին. իր գործունէութեան եօթը տարիները — առասպելներու սիրելի թիւ մը — բարի դեւերու երեսը ձերմակ հանեցին. Արտաշէսը վրէժի մարմնացեալ գեւ մը եղաւ իր ազգին թշնամիներուն, դեւի մը ճարպկութիւնն ու յանդգնութիւնը ունեցաւ, բարի գեւ մը հանդիսացաւ իր ընկերներուն համար:

Յեղափոխական գործին համարակ մը չէր Արտաշէսը, երբ 92-ին վերջնապէս կը հաստատուէր Պօլիս. երկու տարի շարունակ գործած էր իր ծննդավայրին խումբերուն մէջ եւ փորձառութեան պաշարով մը կուգար սուլթաններու մայրաքաղաքը Դաշնակցութեան տեղական կազմակերպութեան առաջին քարերը դնելու:

Եթէ «անկարելին» չառերու համար պատրւակ մըն է նախաձեռնող ոգիի պակասը վարագուրելու, Եգիպտացիին համար յամառ, անվհատ կուր նշանաբանն եղաւ. Այդ բառը չլուեցաւ իր բերնէն. իր գործնական խելքը, իր սուր զիտողութիւնը միշտ կընար ելքի ճամբայ մը գտնալ առաջադրածին հասնելու համար. Իրեն յանձնուած գործ մը կիսովին արդէն կատարւած կարելի էր համարել. Ընկերներու համադրումն էր այդ եւ չսխալեցան երբեք. Անաստան կամք մը, անվրդով պաղարիւնութիւն մը, կշռող քաջութիւն մը ամէնէն փտանգաւոր ձեռնարկներու եւ պարագաներու մէջէն անվնաս հանեց զինքը:

Կազմակերպութեան առաջին օրերուն երբ դեռ գործի բաժանում մ'անհնար էր ուժերու սակաւութեան պատճառով, Եգիպտացին ամէն բան եղաւ:

Քարոզիչ պէտք էր եւ Եգիպտացին եղաւ, հոգ ալ դնելով իր նկարագրին բաժինը. Տեսակ մը հոտառութիւն ունէր գտնելու անոնք, որոնցմէ գործի մարդիկ կրնար պատրաստել. Ուսեալներու հետ գործ չուէր, անոնք չէին կրնար զինքը հասկնալ, ինքն ալ անոնց պէտք չուէր ինքը հաւատքով մտած էր այդ գործին մէջ՝ հաւատքի մարդիկ կը փնտռէր. Յանգիստէն նետուած էր այդ ճամբան եւ կը պահանջէր որ նոյնն ընէին եւ իր հաւատակիցները. Խօսեցին. Ժիրքէն գուրկ չէր. իր ոգեւորութեան վայրկեաններուն մէջ — գործի մը կատարումէն անմիջապէս առաջ — Եգիպտացին իր սեփական բառերն ու դարձած ընկեր ունէր ընկերներուն հոգին կրակ ձգելու. Բայց երկար վիճարանութիւններ «չանքարող» էին իրեն համար:

92-էն 97 զէնքերու մեծագոյն մասը ինքը գնեց կամ փախցուց լրտեսներու քթին տակէն. փոխադրեց, թաքըտոյներ գտաւ. 95 Սեպ 18-ի շարթուն, երբ Դաշնակցութիւնն իր բոլոր տրամադրելի զէնքերը ցրելէ ետք, հարկ դատեց նորերն ունենալ, Եգիպտացին էր որ այդ տագնապայի վայրկեաններուն գնեց զինավաճառներէն ոչվորվէրներ, լրտեսներու աչքին առջեւ, եւ փոխադրեց Երրորդութեան եկեղեցին, արդէն պաշարւած ոստիկաններով. Օգոստոս 14-էն ետք — աւելի մեծ խտութիւններու առիտ — անտուկներով ռումբեր փոխադրեց մէկ տեղէն միւսը, Կարձեալ նոյն յաջողութեամբ:

Տէրութեան գործերու պատրաստումի եւ վարումի համար իրմէն աւելի ճարպիկը դժւար էր գտնել. Անգամ մը իր հետախուզումներն սկսելէն ետք՝ ալ զո՛ր իր ճանկերուն մէջն էր. Գաղտնի ոստիկանի մը նման կրնար հաշիւ տալ իր զո՛րն անցուցած կեանքի ամէն մէկ վայրկեանի մասին. գիտէր արդէն անոր սովորոյթները, անցած փողոցը՝ ժամը. Ահաբեկիչները իր առաջնորդութեան տակ վստահ էին յաջողելու. Կ'առնէր ասոնք, կ'իյնար իր զո՛րն ետեւէն, կը սորվեցնէր «կարգը կատարելու» եղանակը, փախուստի ճամբաները, թաքստոցները, եւ երբ ապահով էր թէ «գաւսերնին աղէկ գիտն»», ինքը կուտար նշանը. . . . Վարանու մը վայրկեան մը միայն ահաբեկիչին հոգին խռովէր թեւեւ. Եգիպտացին հմայիչ, բայց խիստ նայածք անոր ձեռքին տէրն էր այդ միջոցին. . . . Եգիպտացին հո՛ն էր մինչեւ զո՛ն իյնար, մինչեւ տղաքը փախչէին. քառորդ մը ետքը դարձեալ հոն էր, զո՛րն մահը հաստատելու՝ հետաքրքիր անցորդի մը չչմած դիմակին տակ:

Եթէ գործադրութեան տրւած վճիռներու անվրէպ աջողանքին մէջ կը տեսնուի իր հրաշալի պաղարիւնութիւնը, ալ եւ ալ պատճառներով յետաձգւած գործերու ուսումնասիրութիւնը իվեր կը հանէ իր մտքին զարմանալի կորովը. կը բաւէ յիշել Մարգարայանը ռումբով սաակեցնելու գործը, որ Եգիպտացին ինքն առաջարկեց անձամբ պուլիս բեժը. 96-ի ռամազան 15-ին Յատակագիծը եւ պատրաստութիւնները տեսնուած էին, երբ Կեդ. Կոմիտէն հարկ դատեց վճիռը փոխել. Եկաւ ռամազանի այդ օրը եւ հրէջք անցաւ ճիշդ այն կէտերէն ուր պիտի պայթէին իր գլխուն Եգիպտացին ռումբերը. . . .

Իր քովը՝ ձեռքակալելու վախ չկար ոստիկանութիւնը երբեք չկրցաւ ո՛ր եւ է ընկեր մը անոր ձեռքէն ճանկել առնել. Պահապան հրեշտակ մըն էր որ կ'առաջնորդէր վտանգւած ընկերոջը գէպի թաքստոցը — ուր ամիսներով կրնար մնալ — կամ իր ձեռքով Պօլսէն դուրս կը հանէր. Մովը նոյնքան ընտանի էր իրեն, որքան ցամաքին փողոցները. Պօլիս մանող կամ անկէ փախչող ընկերներուն միծ մասը դեռ երկա՛ր ատեն անհուն խանդաղատանքով պիտի յիշէ Եգիպտացին, որ ցուրտին ու բուքին մէջ՝ շարագուշակ հաղը բերնին, իր մնաք բարովը չէր ըսեր մինչեւ ապահով ձեռքերու չյանձնէր զիրենք:

Չորտուկէն տարի ամբողջ գործեց Պօլիս մէջ, գտնուեցաւ ամէնէն վտանգաւոր ձեռնարկներուն մէջ, փնտռեցաւ իր կեղծ անուաններով, բայց ո՛չ ոստիկանները եւ ո՛չ ալ լրտեսները խորհեցան պահ մը կասկած ունենալ այդ մարդուն վըրայ, որ գրեթէ շարունակ իրենց աչքին առջեւն էր. Զինաւաճառները անգորացի Մուստաֆա կը ճանչնային զինքը՝ տանտիկնոջ հարար գէվզէկ հայ կաթողիկ մըն էր, ուրիշներուն համար զարամանցի յոյն մը. Լրտեսներէն, ոստիկաններէն ոմանք իր ֆէսին ու հագուստին, քաղաքքին ու նայւածքին նայելով՝ զիրենք հսկելու պաշտօն ունեցող բարձրագոյն լրտեսի մը տեղ դրած էին զինքը. Աւելի անձնութիւններ՝ մալթթայի սրիկայ մը կամ քէֆալօնիացի աւազակ յոյներէն կը համարէին եւ կը զգուշանային մօտենալ:

Երեք անգամ ոստիկանութեան ճանկն ընկաւ պատահական կերպով. երկու անգամին օձիքն ազատեց զարմանալի ճարպկութեամբ, երրորդին՝ երկրէն դուրս հանեցաւ. իբր օտարական, այնքան վարպետութեամբ խաղաց այդ դերը:

Իր բոլոր այդ մեծ յատկութիւններուն հետ՝ համեստ ալ էր. հաղազիւտ արժանիք մը իր զիրքն ունեցող մէկու մը համար. Ընկերները կը սիրէին ու կը յարգէին զինքը, Կեդ. Կոմիտէն հոգի կուտար անոր վրան, զաղանիք մը չուէր:

անկէ, բայց Եգիպտացիին նոյն մարդը մնաց ինչ որ էր՝ գործի մարդը: Յաւակնութիւններ չունեցաւ, չպարծենցաւ իր ըրածներով, գիտցաւ իր տեղը եւ ջանաց իւրաքանչիւրին իր տեղը ձանչցնել:

Յեղափոխական դպրոցի մը հայրն եղաւ ինքը. Պօլսի դաշնակցականներու մեծ մասը անոր աշակերտն եղան եւ ամէնէն փայլունը անոնց մէջ՝ սիրելի զէմք մը Բաբէկէն Սիւնին: Բայց այդ անդադրում կեանքը, ձիւնի, անձրեւի ու ցուրտի ատեն Պօլսի մէկ ծայրէն միւսը վազելը, ասոր հետ միացնելով իր ծայրայեղ խնայողութիւնը, որով կը վերաբերէր հանրային դրամին՝ իր առողջութիւնը քայքայեցին: Եգիպտացիին թոքախտէ բուժեցաւ: Երբեք, սակայն, տրտունջի ձայն մը չլսեցաւ իր բերնէն. հազարով, տնքալով, արիւն թքնելով՝ իր դործին գլուխն էր դարձնալ: Ընկերները հազիւ կարողացան 94-ի ձմեռը բռնի Եգիպտոս խրկել զինքը, քիչ մը կազդուրելու համար զէթ: Քանի մը ամիսէն նորէն երեւցաւ Պօլիս. գործ կ'ուզէր, իր ըսելով գործ չընէին էր որ պիտի մնայէր զինքը. — «Դերեզմանիս մէջ հանգստանալու չա՛տ ժամանակ պիտի ունենամ», կը պատասխանէր իրեն եղած յորդորներուն: 96-ին ամառը իր ծննդավայրը խրկեցին զինքը գործի պատուակի տակ՝ բայց իրապէս հանգիստ տալու համար: Յանկարծ ականջը կը հասնի օգոս. 14-ի պատրաստութիւններու շուկը: Վայրկեան մը չի կորսնցնէր, առանց անցազրի կը վազէ Պօլիս, Պանքի գրաւումէն 2 ժամ առաջ կը հասնի հոն եւ կը գտնէ իր ընկերները:

Ականատեսի մը պատմելով՝ «Կարծես Քրիստոս ինքն էր եկած իր աշակերտները յորդորելու»: Իր ուրախութիւնը անսահման էր, ուռմբերը կը համբուրէր, վերջապէս մօտ էր իր ուխտին կատարումը. . . . Բայց բախտը ա՛լ երեսը դարձուցած էր անկէ: Եգիպտացիին չուզեց մինակ թողնել 20 քիլօնոց ուռմբերը փոխադրող իր մէկ ընկերը, ընկերացաւ անոր, բայց մինչեւ հասան, պանքի դռներն ալ գոցւած էին եւ ուռմբերը կը տեղային . . .

Կատաղութենէն ամբողջ օրը լացաւ խեղճը. . . . Օգոս. 14-էն ետք՝ վերջին վեց ամիսը հազւագիւտ անձնորոշեցան, ընկերակցութեան եւ ինքնամոռացութեան օրինակը տւաւ: Նախկին եռանդով աշխատեցաւ այդ չա՛տ դժնդակ օրերուն մէջ, բայց առաջւան ուժը ա՛լ չկա՛ր. . . . ծնկները կ'ըտտ, հիւժւած, իր վերջին ճիգերն էին ատնը. . . . Բայց այդ անկիւ հոգին օր մը չբացաւ բերանը հանգիստ խնդրելու: Պարտքի դաշտին վրայ որոշել էր մնալ մինչեւ իր վերջին շունչը. . .

Վերջին անգամ ընկերները դարձեալ Եգիպտոս խրկեցին զինքը. իր վիճակը հետզհետէ վատթարացաւ. զգաց Եգիպտացիին որ ա՛լ անկարող էր ո՛ր եւ է օգուտ տալու, չուզեց ա՛լ բեռ մը ըլլալ ընկերներուն. . . . եւ յիշեց իր մայրը, բայց աւա՛ղ ալ ոչ էր. . .

Յունիս 1-ին բուրգերու դարեւոր հովանիին տակ հանգչեցաւ այդ վեհ ոգին, իր ամէնէն աւելի ատած մահովը՝ հիւանդութեան անկողնին մէջ:

Յեղափոխութիւնը պիտի պահէ իր այդ հարադատ զաւկին՝ փառաւոր տեղ մը իր պատմութեան էջերուն մէջ, իսկ իր ընկերները պիտի ունենան միշտ ազի արցունքի շիթեր անդուգական ընկերով մը անփառունակ մասը ողբալու. . . .

ՎԵՐՉ ԱՅՍ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայ Ժողովրդի տգրուկ անգամները, որոնք իրենց այնքան լաւ են զգում՝ այս ընդհանուր աղէտի մէջ, խոհեմութեան ու չափաւորութեան ասպետները, որոնք «կամաց կամաց», «առանց արիւն թափելու» կ'ամենում են երջանկացնել մեր Ժողովուրդը, միացած մի շարք աւելի անկեղծ, բայց միամիտ մարդկանց հետ, որոնք շը-

ւարած կանգնել են պատմական ներկայ ըոպէի վիթխարութեան առջև եւ չեն կարողանում նրա նշանակութիւնը ըմբռնել, պահանջում են մեզանից զսպել հայ յեղափոխութիւնը, սանձահարել մի ինչ որ հրաշքով մեր Ժողովրդի տարրային ու ուժգին շարժումը:

Յանուն սիրոյ դէպի հայ Ժողովուրդը, յանուն այդ Ժողովրդի բարեկեցութեան եւ ապագայի՝ պահանջում են մեզանից չխախտել ներկայ statu quo-ն եւ թողնել որ փրկարար ժամանակը բուժի մեր Ժողովրդի լայն բացւած վէրքերը:

Statu quo . . . զաղօրէի՛, ատելի՛ խօսք:

Մի երկիր, ուր դադարել է արդիւնաբերական ամէն մի կեանք, ուր վայրենացած ու խոպան ընկած են լայնատարած, տարիներէից իվեր ոսկի հասկերի կարօտ արտերը, ուր արհեստաւորի ժրաջան ու ճարպիկ ձեռք վաղուց արդէն չի կռում ու կոփում, կարում ու հիւսում, մի երկիր՝ հարկւրաւոր ծխող գիւղ ու քաղաքներով եւ մի Ժողովուրդ՝ քաղցի ու անլուր կամայականութեան ճիրանների տակ կորացած — ահա հայկական statu quo-ն . . . եւ յանուն սիրոյ դէպի հայ Ժողովուրդը պահանջում են մեզանից, որ մենք չխախտենք այդ դրութիւնը. . .

Որպիսի ծաղր:

Թող statu quo-ի համար փաստաբանեն նրանք, որոնց կոչումն է պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսալը. թող ներկայ դրութիւնը պահպանելու ճիգ թափեն հայ Ժողովրդի կատաղի թշնամիները՝ կուշտ ու շահամոլ վարդապետը, կապալառուն եւ սեղանաւորը. թող ներկայ դրութեան համար դողայ պաշտօնեաների եւ ուրիշ օտարակերների արիւնարբու վոհմակը. ճահճի եւ բորբոսնած մթնոլորտի մէջ միայն կարող են դրանք բարգաւաճել եւ իրենց բախտաւոր ու հանգիստ զգալը Ժողովրդի համար, որն այժմ՝ ո՛չ ուժ եւ ո՛չ էլ ցանկութիւն ունի այդ լիբրօ օտարակերներին կերակրելու եւ գիրացնելու, — ինչպէս նա այդ անում էր երկար տարիների ընթացքում, — որի կրօքում, ջնայած ծայրայեղ աղքատութեան, անվերջ տառապանքներին եւ հալածանքներին, դեռ չեն մարել հասարակական ուրիշ կեանքի, քաղաքական լաւ կազմակերպութեան կայծերը, յեղափոխականացած հայ Ժողովրդի համար անտանելի է ներկայ դրութիւնը:

Մեր անվեհեր ասպետները, ինչպէս յայտնի է, սաստիկ վախենում են կոտորածներից եւ այժմ՝ շատ գոհ են, որ երկրում «խաղաղութիւն» է տիրում. Ժողովրդի բարձրաձայն հեկեկանքը եւ օգնութեան ճիչը էլ չեն անհանգստացնում եւ վրդովում նրանց անդորր կեանքը: Նրանց թնջ հոգն է, որ թիւրք կառավարութիւնը խլել է մեզանից մի Ժողովրդի գոյութեան համար ամենակարեւոր պայմանները. նրանց ինչ հոգն է, որ առանց սրի ու դագանակի, առանց կախաղանների ճռճոցի եւ բանտերի խոնավութեան էլ, սարսափեցուցիչ արագու-

Թեամբ նօսրանում են հայ ժողովրդի շարքերը, որ սեփական հայրենիքում աշխատելու իրաւունքից զուրկ գաղթում է հայ տղամարդը, այրիանում է հայ կինը, մերկ ու անօթի մեռնում են տասնեակ հազար մանուկներ. նրանց ինչ հոգն է, որ թրքական բռնակալութիւնը և օտարակերների անամօթ տնտեսութիւնը սպառնում են այլասեռելու մեր ժողովուրդը թէ ֆիզիքայէս և թէ բարոյայէս՝ բանտերի, կախաղանների և սրի ճարակ դարձնելով նրա ամենաընտիր զաւակներին, նետելով նրան անծայր աղքատութեան և հիւանդութիւնների գիրկը: Այդ բոլորը ինչ նրանց հոգն է, միայն չը խախտի անիծեալ խաղաղութիւնը. . . .

Թող մեր ասպետները յանուն սիրոյ դէպի սեփական կաշին, յանուն իրենց և իրենց նմանների բարեկեցութեան՝ դողան «խաղաղութեան» համար. մենք ատում ենք այդ խաղաղութիւնը և պիտի վերջ տանք նրան, ստեղծելով մի ուրիշ խաղաղութիւն, երբ հայ ժողովուրդը կարող է իր հայրենիքում պատուով ապրել աշխատել և առաջադիմել:

Հարւած հարւածի ետեից, մէկը միւսից աւելի աւելի և մահացու, պիտի հասցնենք թիւրք պետութիւն անւանող դժոխային մեքենային, մինչև որ կը մաշի նրա կեանքի թելը, մինչև որ անկարելի կը դառնայ նրա կացութիւնը և statu quo ն ճնշող ու տրաքող օդը կը ցնդի, տեղի տալով հասարակական և քաղաքական նոր կազմակերպութեան:

ՀԱՅՈՑ ՄԻ ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆԸ

(Մի ԵՆՐՈՊԱՅՈՒ ՊԱՏՄԱԾ)

Օգոստոս 7-ին (ըստ եւր.) հայերը մի վճռական յաղթութիւն տարին իրենց ամենաչար հակառակորդի՝ օսմանեան կայսերական զօրքի հրամանատար և քիւրդ իշխան Շարաֆի դէմ: Սա ապրում էր ոչ հեռու պարսկական սահմանագլխից՝ Աղբակ գաւառում և պետ էր մարզիկցիների — Վանայ նահանգի այդ կողմերի քիւրդերից ամենավայրենի ցեղի: Շարաֆը և իր ցեղը, որոնք բնաջնջ եղած են հիմա, միայն անցեալ ամառ կոտորել էին մի հովտում Վանից Պարսկաստան փախչող 1,800 հայ: Այս քաջագործութեան իբր վարձ սուլթանը նւիրեց նրան մի թանկագին սուր, որ հիմա հայերի ձեռքում է գտնուում: Ես ինքս այդ տեսայ:

Վանում քաջաբար պաշտպանող այդ 800 հայերին քաղաքի անգլիական հիւպատոսը և ռուսական գործակալը՝ խորհուրդ էին տւել ինքնակամ քաղաքը թողնել որից յետոյ կոտորածը իսկոյն պիտի դադարէր. նրանք ազատ պիտի կարողանային անցնել դէպի Պարսկաստան, և բաւական անմիտ գտնւեցան, որ այդ խորհրդին հետեցին: Մահու չափ յոգնած այդ մարդիկ, որ եօթն օր անընդհատ դիմադրել և այժմ մնացել էին առանց ուտեստի և պաշտպանութեան բաւական միջոցների — յոգնութիւնից և քնից ընկճած՝ մէկ մէկ

մորթւեցան քիւրդերի ձեռքով:

Հայոց մէջ բարենորոգչական երեք կուսակցութիւն կայ. յեղափոխական դրանց չէի կարող անւանել — դրա մասին խնդիր չի կարող լինել — որովհետեւ այդ երեք կուսակցութիւնները ոչ թէ պահանջում են մի անկախ հայ թագաւորութիւն կամ դրա նման մի բան, այլ միայն Բերլինի դաշնագրութեան խոստացածի իրագործումը: Կ Պօլսի ֆրանսական ղեսպանը իրաւամբ էր գրել իր կառավարութեան, թէ թիւրքերը բարենորոգչականներին յեղափոխական անունով էին դրոշմել, մինչդեռ այդպէս չէ: Այդ երեք կուսակցութիւնները կոչւում են Հնչակեան, Արմենական և Դաշնակցական. այս երրորդը ամենից զօրեղն է: Այդ ջարդից իվեր այդ երեք կուսակցութիւնները երբեմն երբեմն փոքր ջոկատներ էին ուղարկում Վան իրենց ազգակիցներին պաշտպանելու համար: Բնական է որ դրանով ոչ մի կարեւոր հետեւանքի չէին հասնում: Այդ պատճառով անցեալ ձմեռ վճռեցին մի մեծ գործի ձեռնարկել, որպէսզի հայկական խնդիրը դարձեալ մոռացութեան չտրւի Եւրոպայում. ուզում էին նաև քիւրդերին պատժել և սարսափ տալով՝ անդրագոյն ջարդերի առաջն առնել: Սկսան զինւել, կազմակերպւել և ռազմամթերք ձարել: Սկզբնական յատակագիծն էր յուսնիսին արշաւել, որովհետեւ քիւրդերն այդ միջոցին դեռ հովիտներումն են և ոչ սարերում, հետեւաբար աւելի դիւրաւ մատչելի են. և ուզում էին իսկոյն արշաւել քիւրդերի մէջ ամենից վայրենի Մարդիկ կոչւած ցեղի և նրա պետի՝ Շարաֆի վրայ: Բայց այլեւայլ բաներ եկան խանգարեցին, այնպէս որ ստիպւեցան սպասելու. կացութիւնը վատթարացաւ դրանով: Պէտք էր նաև երեք թշնամու դէմ պատրաստ լինել՝ պարսկական հողի քիւրդերի, օսմանեան քիւրդերի և օսմանեան պետական զօրքի դէմ: Սակայն բոլոր այդ խորհրդածութիւնները մէկ կողմ թողին և գործի ձեռք զարկին: 2 էին ուզում կռւի բռնւել պարսկական քիւրդերի հետ, պարսիկ կառավարութիւնը չթշնամացնելու համար, ուստի ծայրայիտ զգուշութիւն էր հարկաւոր արշաւանքի ժամանակ. դրա համար էլ գիշերն ընտրեցին. երկու գիշերում յաջողութեամբ, բոլորովին գաղտնի պարսկական քիւրդերի գծով անցան օսմանեան հողը, առանց մէկից նշմարելու: Ցերեկը պահում էին սարերում:

Արշաւախումբը կազմած էր 300 հոգուց. դրանց մէջ 25 ձիաւոր: Արշաւանքը կատարւում էր այն կարգով ու կանոնով, ինչպէս պրուսական զօրքի մէջ. ես անձամբ տեսայ: Զօրքը մեծ մասով բաղկացած էր բազում, դըժնդակ փորձերից անցած հասակաւոր մարդկանցից: Մռայլ լուրջ դէմքեր, պողպատե կազմաճքներ: Ես աւելի շատ վատ էի երեւակայում այդ տարրերը: Տիրօլի ազատութեան դիւցազններին էին յիշեցնում այդ մարդիկ՝ իրենց լայնալանջ, ջղուտ և կարճ ու լիքը կազմաճքով: Շատերը նրանցից կոտորածների ժամանակ կորցրել էին կին, որդիք, եղբայրներ և ծնողք: Իսկոյն նկատւում էր, որ խնդիրը մի երեխայական, թեթեւամիտ խաղի մասին չէր, այլ լուրջ գործի: Արշաւանքը չսկսած աստուածային պաշտօններ կատարւեցան ուղողների համար և զինւորներին բացատրւեցան իրենց խնդիրը: Ազգի համար, եկեղեցու համար, արդար գործի համար էին դնում նը՝ րանք կռւի դաշտը: Մասնաւորապէս յուզիչ էր գիշերը՝ մի մեծ պարտէզում բանակի համար կատարւած ժամերգութիւնը: Բանակի խորանի վրայ դրած էին Ս. Գիր-

քը, խաչ, հրացան, դաշոյն, մի մեծ և շատ՝ փոքր դրոշակներ: Այդ ժամերգութիւնը այսպէս էր կազմուած՝ քարոզ, հոգեհանգիստ անցեալ տարւոյ 800 մորթուածների համար և զինուորների երգումը: Ամէն մի զինուոր մօտենում էր սեղանին և բարձրացնում միջամատն ու ցուցամատը՝ երգմնագիրն էր. «Յանուն Աստուծոյ և Հայրենիքի, ուխտում ենք և խոստանում, որ մենք, հայ կաթողիկոսներս, գնում ենք զոհելու մեր կեանքը մեր ժողովրդի արդար գործի համար. որ մենք չենք լքանի և դաւաճանի մեր Հայրենիքին, մեր զէնքին, մեր դատին. որ կը հնազանդենք բոլոր հրամաններին և խիստ կարգապահութիւն կը պահենք:»

Երրորդ օրը առաւօտեան արդէն կարելի էր հեռագրի տակով տեսնել թշնամու բանակը: Ըրջակայքը լրտեսելուց յետոյ զինուորները հաւաքեցան հայկական մի հին սրբատեղում: Երեկոյ էր, արևի մայր մտնելուց քիչ առաջ: Ամէնքն էլ չգրեցին և կարգացին apostolikum:

Երկու քահանայ կար զօրագունդի մէջ: Մէկը գտնւում էր դեռ լրտեսող ջոկատում, միւսը՝ զինւած, խաչը աչ ձեռքին, քահանայական բեղորդը գլխին — քահանայական միւս զգեստները չունէր — հազորդում էր զօրագնդին: Աւելի լաւ հասկանալու համար պէտք է դիտել, որ հայ եկեղեցին գինին ու հացը առանձին չի բաշխում, ինչպէս անում են մեզ մօտ: Հացը դնում են գինու մէջ և ապա գինու մէջ թրջած հացը բաշխում: Այդ հացի մնացորդը պահում են հիւանդներ հաղորդելու համար: Այն հոգեւորներին միայն — որոնք չեն կարող մասը կուլ տալ — թոյլ է տրւում փոխանակ հացով հաղորդելու, ջրի մէջ դնել մասը և այդ ջրից խմացնել: Նոյնն արաւ այստեղ և քահանան, որովհետեւ, ասաց ինձ, սրանք էլ են մեռնողներ: Ամէնքն էլ խմեցին ոգևորութեամբ, հաւատարիմ իրենց քրիստոնէական կրօնքին՝ իրենց հայրենիքի համար մեռնելու: Նախ հետեակ զօրքը խմեց, ապա հեծելադուռը: Ըստեղը կային նրանց մէջ, որ շատ տարիներից իվեր չէին հաղորդուել: Հէնց նրանք էին աւելի մեծ ջերմեռանդութիւն ցոյց տալիս: Հաղորդող քահանան իսկապէս հայ ծէսի համաձայն, պէտք է առաջ ծունկ չորէր և մի ուրիշ քահանայի առջև խոստովանւէր ու թողութիւն ըստանար: Բայց որովհետեւ միւս քահանան այնտեղ չէր, վերջում ծունկ չորեց նա, մեղայականը կարգաց հաւաքւած զօրքի առջև, թողութիւն ստացաւ նրանից և ինքն էլ հաղորդութիւն առաւ: Դրանից յետոյ հեծաւ իր ձին և Դաշնակցական Խաչը բացաւ, որ ամէնքն էլ տեսնեն. և բոլորի դէմքը փայլեցաւ: Այդ Խաչի ծայրը մի նիզակ էր ներկայացնում, մէկ թևը՝ մուրճի ձևն ունէր, միւսը՝ բահի: Աջ ու ձախ կողմերից երկու ճառագայթներ կային, մէկը դաշոյնի և միւսը հրացանի ձևով: Խաչի մէջտեղում մի վահան կար, վրան գրւած՝ «Բերլինի դաշնագրութիւն, 61^{րդ} յօդուած:» Խաչը փայտի էր, վահանը՝ պղնձի, մնացած նշաններն էլ նոյնպէս մետաղից քանդակագործւած: Յուզիչ մի տեսարան էր այդ զինւած քահանայի բարձրացած աջում լուսաշող վառւած էր խաչը՝ մայր մտնող արևի ճառագայթների տակ:

Ապա քահանան սկսաւ խօսել ձիու վրայից. «Մինչև հիմա ձեզ հայդուկ, աւազակ էին կոչում, իսկ ես անւանում եմ ձեզ հայ բանակի անդամներ: Ձեր կատարած ուխտը, ձեր տւած երդումը և բոլոր միւս բաները — առաջին անգամն է որ պատահում է մեր ժողո-

վորդի պատմութեան մէջ: Թէ ի՞նչ ենք ուզում մենք, որիշ առիթներով բացատրւած է եղել ձեզ. աւելորդ է մէկ էլ կրկնել: Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրում եմ այն բանի վրայ, որ այսօր առաջին անգամն է որ բացւում ձեր աչքի առջև Դաշնակցական Խաչը: Նայեցէք արեւմուտք. դուք տեսնում էք այնտեղ աւերակ սրբութիւններ և եկեղեցիներ, դուք տեսնում էք բռնի խլամաւցած ձեր եղբայրներին: Նրանք էլ տեսնում են ձեզ ու լսում զէնքերի շաչիւնը: Քանզւած քաղաքներն էլ ամութիւն կերպով պղծւած կոյսերն էլ ամայացած Հայրենիքն էլ նայում են ձեզ, ողջունում են ձեզ լի յոյսերով, և նոր եռանդով ապագայի համար: Դուք կանգնած էք այնտեղ, ուր ձեր նահատակների ոսկորներն են թաղւած՝ անցեալ ժամանակւոյ հերոսների: Այսօրւոյ ընկճւած ձեր եղբայրները և ապագայ սերունդները սպասում են ձեզ նից, որ դուք նրանց յոյսը պսակէք: Անմեղ, անօգ դառը զարհուրելի վիշապի ճանկերից փրկելը — քրիստոնեայ, հզօր Եւրօպայի սրբազան պարտականութիւնն էր: Նա յայտարարեց և խոստացաւ մեզ փրկել բայց երեսի վրայ ձգեց մեզ և վիշապին բաց թողեց մեզ վրայ, որ մեզ ոտնակոխ անի: Հայրենիքի տխուր կացութիւնը և մի սուրբ պարտականութիւն կանչել է ձեզ և թշնամու դուռը բերել: Դուք քիչ էք հզօր ուժի դէմ, հոգ չէ: Ձեր սակաւութիւնը թշնամուն սարսափելի կը լինի, որովհետեւ գո՞ք սուրբ գաղափարով էք զինւած: Ձեզ հետ է Աստուած և ձեր վրայ յոյս ունեն բոլոր երկիրների ազատամիտ մարդիկ: Դուք 300 հոգի էք: Յիշեցէք որ Հոռոմը շատ տկար էր Պէրսէոս թագաւորի դէմ. բայց 300 հոգի Մուկիոս Սկեռլայի հետ Հռոմն ազատեցին: Դաւիթ արքան էլ 300 մարդ ունէր իր մօտ, — բայց ի՞նչ արդիւնքների հասաւ իր հայրենիքի նկատմամբ: 300 հոգի ունէր նաև Ղարաբաղի մեր Դաւիթ բէկը, որ 70,000 պարսիկ ու թիւրք յաղթեց: Դուք էլ միայն 300 հոգի էք և դուք էլ կը յաղթէք: Վստահ եմ, որ դուք կը յաջողէք Աստուծոյ օգնութիւնով և ձեր քաջութեան շնորհիւ: Ահա՛ փայլում է Դաշնակցական Խաչը մայր մտնող արևի ճառագայթների տակ, ծածանւում են դրօշները, զէնքերը շողշողում. և ձեր հոգիները բոցավառ են՝ ո՞վ քրիստոնէութեան և հայրենիքի դիւցազներ:»

Դրանից յետոյ բոլորը միասին սկսան երգել այն սաղմոսը, որ հայոց թագաւորը՝ Վարդան Մամիկոնեան և իր երեքը՝ Ղևոնդ, Ե. դարում սովոր էին երգել պարսիկների դէմ մղած իրենց կռիւների ժամանակ:

Դատեալ, Տէր, զայնոսիկ, ոյք դատեն զիս.
Մարտիր ընդ այնոսիկ, ոյք մարտնչին ընդ իս.
Առ զզէն եւ զասպար քո եւ արի օգնել ինձ.
Հան զսուր քո ընդդէմ՝ հալածչաց իմոց, արգել զնոսա,
Եւ անա զու ցանձն իմ. թէ փրկութիւն քո ես եմ:

Արեւը մայր էր մտել: Քահանան դրօշը և խաչը ձեռին խմբի առաջն անցաւ և բանակը ճանապարհ ընկաւ. հետեակ զօրքը առջևից, հեծելադուռը յետևից: Ընտանով հասան մի սարի գագաթ, ուրտեղից կարելի էր թշնամու դիրքերին հասնել: Քիւրդերի սև վրանները նրանց առաջն էին: Միայն երկու սպիտակ վրան էին երեւում՝ Հարաֆինը և իր մերձաւորներինը: Թշնամին շատ բազմաթիւ էր և լաւ դիրք ունէր: Իր առաջն ունէր մի գետ — որի ափին էին զարկած վրանները — և յետևից՝ սարեր: Զօրքը — չպաշարւելու համար — լայն տարածութեան վրայ էր գնում: Տասը մարդ ջոկեցան եր-

կու բլուրներ բռնելու, ուրիշ տասը՝ դիրք բռնեցին աւելի ցածր՝ թշնամու բանակին մօտիկ. իսկ բանակը առաջ խաղաց դէպի մի նեղ հովիտ, ուր սպասեցին. դեռ վաղ էր, իսկ յարձակումը առաւօտեան դէմ պիտի սկսէր: Վամացուկ, ամենայն զգուշութիւնով և խորին լուռութեան մէջ յառաջ էին սողում, մինչև ամէնքն էլ դըօշի և խաչի հետ բանակատեղի մօտն հասան: Խստիւ արգելած էր ամէն անտեղի շարժում, և ամէն բան կատարեց յաջողութեամբ, զօրքի ընտիր կարգապահութեան և ճարպկութեան շնորհիւ: Լուսացաւ վերջապէս, թշնամին զարթոնեց և ծանաչեց հայերին: «Ֆէդայի», աղաղակեցին քիւրդերը և սկսան կռիւ պատրաստել: Ֆէդայի նշանակում է անձնագոհ. քիւրդերն այդպէս են անանում հայ յեղափոխականներին: Քիւրդերը հաւարի կանչեցին: Հայ զօրավարն հրամայեց միախուռն արձակել հրացանները. սկսաւ կռիւ, մի յամառ կռիւ: Բայց հենց քիւրդերի դիմադրութիւնն էր որ ոգևորում էր հայերին, այնպէս որ նրանք բարձրաձայն «հուռաւոյով» վրայ թափեցան վրաններին: Քահանան փաթաթեց իր խաչը, կապեց իր քամակին և ինքն էլ սկսաւ կռուել: Մօտ երկու ժամայ կռիւց յետոյ՝ հայոց յաղթութիւնը վճռած էր: Կողոպտել արգելած էր: Երեխայ կամ կին անպատուղին մահաւն պատիժ էր սպանում: Միախուռն արձակած ժամանակ միայն՝ մի քանի կին և երեխայ վերաւորեցան կամ սպանեցան: Մնացածները ազատ էին հեռանալու: Վրանները կրակի տրեցան: Բազմաթիւ ձի, ոչխար և տաւար կոտորեցան, որովհետև կենդանիները դեռ արօտատեղի չէին ուղարկւած, այլ վրանների մօտ էին: Թոյլ էր տրուում հրացաններն ու դաշոյնները հետները վերցնել: Բնականաբար կռիւն աւելի սաստիկ էր Շարաֆի երկու ըսպիտակ վրանների շուրջը, ուր, ինչպէս յետոյ իմացեցաւ, այցելութեան էին եկած մի տաճիկ հազարապետ և բաւական շատ ուրիշ սպաներ: Երբ այդ վրանները մըտան, Շարաֆին տեսան շապկանց՝ փամփուշտնոցը բաց կրծքին վրայ՝ սպանած իր նստած տեղում: Թիւրք հազարապետը նմանապէս մեռած էր. գնդակը ճակատին էր դիպել: Երկու հայեր, որոնք Շարաֆին մօտիկուց էին ծանաչում, հաստատեցին նրա մահը: Հայոց ձեռքն ընկաւ նրա սուրը, պաշտօնական գլխարկը, ուսգօտին, այն հրովարտակը, որով սուլթանը նրան հրամանատար էր կարգել և նրա շքանշանները՝ օսմանիէ և մէճիտիէ, Վուում. չորս հայ միայն ընկան, այն ինչ քիւրդերի կողմից հարկերնէր: Քիչ մարդիկ միայն ազատեցին, այն էլ հեռաւոր վրաններից: Այդ ժամանակ մօտենում էին անթիւ քիւրդ հրոսներ, ինչպէս նաև օսմանեան կանոնաւոր զօրքի մի ջոկատ, այնպէս որ հայերը ստիպւած էին նորից դիրք բռնել: Արդէն լոյս էր և տեսնուում էր քիւրդերի ամէն կողմից շտապով գալը, հեծելախումբը մեծ քաջութիւնով պաշտպանում էր ու ծածկում նահանջը: Ընկան ուրիշ չորս հայ և եօթը վերաւորեցին, բայց այնպէս որ դեռ կարող էին քայլել: Օրւայ մէջ միւս ծանր վերաւորեցանքին օգնեցին ձիանների վրայ նստել և այդպիսով կարողացան հետները տանել: Հազարաւոր քիւրդեր շրջապատւած էին պահում հայերին, շատ էին արձակում, բայց քիչ էին դպցնում, այն ինչ հայերը էլի շատերին սպանեցին և վերաւորեցին: Այն տասն հայերը, որոնք շատ մօտ էին բանակատեղին, էլ չկարողացան նահանջել: Պաշարեցան և ծանր կացութեան

մէջ էին. երեքն ընկան, մնացած եօթը գիշերանց կռուելով ճանապարհ բացին, անցան: Մնացած հայերը, որոնք լաւ ուղեցոյցներ ունէին, նոյնպէս գիշերով անցան քիւրդերի բազմութեան միջով, որովհետև պաշարի պակասութիւնից չէին կարող երկար մնալ իրենց դիրքերում: Նրանք ցրեցան լեռներում: Այսպէս էր ահա հայոց յաղթութիւնը Աղբակում: Կարելի է վիճել թէ այդ գործըն և իր հետեւանքները հայկական դատին օգտակար կը լինեն թէ չէ, մանաւանդ Եւրոպայի աչքում: Բայց մարդ հարկադրւած է ընդունելու — մի բան որ սիրում են դիտմամբ ուրանալ — թէ քաջ հայեր ևս կան: Այն նահանգի օսմ. հիւպատոսը, — ուր յաղթութիւնը տարւած էր, — մի խորամանկ աղէս, լուր է տարածել — թէ և ինքը չէ եղել գործի տեղում — որ իբր թէ հայերը սարսափելի անգթութիւնով վարւած են կանանց և երեխաների հետ: Շատ հաւանական է որ իր քիւրդերը յետոյ, դիակների վրայ ամէն տեսակ խզգժութիւններ գործած լինեն, հայերին վերագրելու համար: Այդ պատճառով ես այստեղ բացորոշ կերպով յայտարարում եմ, թէ այդ պնդումները սուտ են:

Ղալասար.

ՀԱՆՈՒ ՅԻՇԷՐ

Այս յօդուածը հրատարակւած է գերմանական Zakanst լայտի շաբաթաթերթի 25 սեպտ. համարում: Հեղինակը՝ Հանս Փիշէր համարածանօթ գերմանացի ծանապարհորդն է, որ այդ միջոցին գտնուում էր պարսկա-թիւրքական սահմանագլխի մօտ: Ծ. Խ.

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ե Ն

13/25 օգոստոս 97.

Ամբողջ Վասպուրականը կը ծփայ ու կ'օրօրէի մահաւն արհաւիրքներու մէջ: Տագնապի մէջ է թիւրք կառավարութիւնը, տագնապի մէջ է և հայ ժողովուրդը: Սահմանագլխի Մեծ-Արշաւանքը և Բերկրիի ընդհանրութիւնը ցնցեցին կառավարութիւնը: Փոքր-Ասիոյ խորերէն դէպի Վասպուրական առաջ կը շարժին օսմանեան քոսոտ զինուորները: Մէկ րոպէէն միւսը նոր նոր փոփոխութիւններ կը կատարւին. մէկը պաշտօնանկ կ'ըլլայ, միւսը տեղը կ'անցնի, բայց և այնպէս կառավարութիւնը չի կրնար հանդարտիլ ու միամտիլ:

Դաշնակցական քաջարի, անձնէր Ֆէդայիները երկրի խորը մտած են արդէն և իր քթին տակ խլրտումներ առաջ կը բերեն: Առ շատ աղէկ գիտե գլուխը կորսնցուցած թիւրք կառավարութիւնը, ու չի համարձակիր ո՛ր և է խիստ միջոց գործ զնեւ զանոնք իր ձեռքըն անցնելու համար: Աչքը պարսկական սահմանին յառած՝ սարսափահար կըսպասէ նոր փոթորիկներու և անգուր գիշեր ու ցերեկ, պատերազմի պատրաստութիւններ կը տեսնէ:

Մարզկցիներու աշերաթը չկայ այլևս, բնաջինջ եղաւ իսպառ գազաններու այդ վոճակը, որուն արիւնը կը պահանջէին հարկաւոր անմեղ զոհերու ուրականներն իրենց գերեզմաններէն: Շարաֆ պէյը շատ անգամ հրաւեր կարդաց հայ յեղափոխականներուն օն առաջ արշաւելու, որպէսզի ինքը կարողանար իր ցեղին անպէտք հրացանները փոխանակել հայերու հրացաններով, որոնց շնորհքի մասին վաղուց լսած էր:

Հարաժիր անցած տարւան անուշ երազներով կ'ապրէր, բայց իրականութիւնը շուտով եկաւ փարատելու այդ ցնորքները. ֆէդայիի գնդակը տեսած չէր դեռ:

Կոտորածի թւին մէջ չէ որ կը փնտռենք գործին մեծութիւնը: Գործը ինքնին մեծ է, իր տեսակին մէջ առաջինը և անոր համեմատ ալ ակնկալածէն աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցաւ:

Թիւրք կառավարութիւնը նախապէս ծանօթ ըլլալով հանդերձ արշաւանքին, չէր ուզեր կարեւորութիւն անդամ տալ և քիւրդներուն թողած էր որ իրենք մաքրեն պէտք եղած հաշիւը արշաւողներուն հետ: Բայց գործը կատարեցաւ թէ չէ՝ կառավարութիւնը այնպէս բոսկալի կերպով իրար անցաւ, որ մինչև հիմա իսկ չի գիտեր ինչ ընելը. և իրարու ետեւէ նոր ձեւի հրացաններ, թնդանօթներ, հետեակ և հեծեալ հազարաւոր զինւորներ սահմանագլուխը կը լեցնէ:

Քաղաքը Այգեստանով միասին շղթայի մէջ առնւած է: Գիշերը մինչև լոյս կը պտըտին ձիաւոր և հետեակ պահստիւղներ, որպէս թէ արգիլելու համար որ մարդներս չմտնէ: Յիմար կառավարութիւնը չհամոզեցաւ տակաւին որ ինքը անկարող է յեղափոխականի ճամբան կտրելու:

Իսկ մէկ ամիս առաջան դողահար հայ ժողովուրդը՝ այժմ, գլուխը բարձր բռնած, հպարտ հպարտ կ'ուզէ ցոյց տալ ամբողջ աշխարհին իր անձնէր զաւակներու հըրաշալի քաջագործութիւնները, և սրտի խորերէն դուրս կուտայ իր անսահման ուրախութեան և ոգեւորութեան զգացումները: Ամէն ժամ, ամէն րոպէ, ան ալ թիւրք կառավարութեան նման կրսպասէ արշաւանքի ձայներ լսելու սահմանագլխէն, բայց պայմանով որ յեղափոխականները քաղաքին չմտնեն և իրենց անհանգստութեան պատճառ չդառնան: Թող հրաշքներ կատարւի հեռուն, և յաջողութեան մէջ ժողովուրդը հրճւի միայն: Այս, երբ պիտի վերնան մեր մէջէն այս յիմար համոզումները, այս մեռելային անտարբերութիւնը, այս նապաստակի վախկոտութիւնը. երբ ամէն հայ ֆէդայի պիտի դառնայ:

— 0 —

3/15 սեպտեմբեր.

Տիրող հանգարտութիւնը առեւելոյթ է: Կառավարութիւնը մեր ետեւէն ինկած է, մենք անոր ետեւէն. իրար կը խաղցընենք: Չորս օր առաջ, օր ցերեկով, բազմաթիւ զինւորներ անակնկալ կերպով պաշարեցին Այգեստանի մէջ 10-15 տուն, խուզարկեցին, բայց բան մը չգտան: Ետքը քաղաքամէջն ալ խուզարկութիւններ կատարեցին, բայց ուզածնին չկրցան ձեռք բերել:

Մեր X-ի խումբը որ պատրաստած էր դուրս գալու, խուզարկութեան երկրորդ իրիկուն քաղաքէն դուրս ելաւ և առաջին գիշերն իսկ ընդհարում ունեցաւ պատահական քիւրդերու հետ, որոնցմէ մէկը գլորելով՝ անվնաս անցաւ գէպի X: Լուրը քաղաք հասնելուն պէս 50 հեծեալ զինւոր ճամբայ ելան, մինչև կուի տեղը գացին և փոխանակ մեր կտրիճներու հետքը որոնելու, ամենայն քաջութիւնով ձերբակալեցին խեղճ Բերդակ գիւղացիներ և քաղաք բերին: Աւ խնդիրը գոցեցաւ...

ՆԱՄԱԿ ՍՂԵՐԴԷՆ

9/21 մայիս 97.

Երբ կը գրեմ այս տողերը, արհաւիրքը արդէն պատած է Սղերդը, և չեմ գիտեր թէ այս նամակս ապահով ձեռքերու պիտի կարենամ յանձնել: Նամակս կիսատ մնայ թերևս և ես ալ խժգոնութիւններու զոհ երթամ:

Հայը իր տանը փակած, նստած ցուրտ գետնին վրայ, կը խորհի ու կը խորհի՝ թէ ինչ պիտի ըլլայ իր վիճակը, ուր պիտի յանգի անգործութեան վերջը:

Սովը տարածած է արդէն իր ահարկու թւերը քաղաքիս վրան. թիւրքին սուրէն ճողպրածը սովին բաժին պիտի ըլլայ...

Այդ օրհասական վայրկեաններու մէջ իբր փրկութեան հրեշտակներ երեցան երկու բողոքական միսիօնարներ, որոնք 10 օր առաջ Մերտինէն հոս եկան նպաստ բաշխելու, անխտիր հայ ու բողոքական կարօտեալներու:

Տասը օրան մէջ արդէն բաւական դրամ բաշխած, բաւական արցունք սրբած, բաւական ընտանիքներ մահւան ձիրաններէն ազատած էին...

Բայց այդ բանը չէր կրնար գաղտնի մնալ երկար. թիւրք անօթի խուժանը արդէն իմացեր էր նպաստներուն բաշխելը ու ակռաները կը կրճատէր...

Այս առտու կանուխ թիւրք ժանտարմ մը, խալիլ Գրտէթէ անուն, կ'երթայ խան-էլ-փաշա պանդոկը, ուր իջեանած էին երկու միսիօնարները. ոտքի հարւածով մը անոնց սենեակին դուռը կը կոտրէ և ուզելով վերը ձեռքին ներս կը խոյանայ: Միսիօնարները յանկարծակիի կուգան: Խալիլ գնդակի հարւածով մը անոնցմէ մէկը գետին կը փռէ անկենդան, ապա միւսին վրայ կը յարձակի: Բայց սա կը դիմադրէ ու բարձին տակէն ուզելով մը հանելով խալիլին վրայ կ'արձակէ ճիշդ այն միջոցին, երբ խալիլն ալ իր դանակը անոր սիրտը մտած էր...

Կառավարութիւնը շուտով կ'իմանայ պատահածը. խանը պաշարել ու դիակները դուրս հանել կուտայ. բայց չի մոռնար գրաւելու միսիօնարներուն սենեակը գտնւած 60 ոսկիի գումարը, որ աղքատներուն յատկացած էր:

Առաւելան նոյն ժամուն ուրիշ դէպք մը տեղի կ'ունենար հայոց եկեղեցիին առջև:

Թիւրք խուժանը խռնւած էր հոն, և երեք արիւնարբուններու՝ Ապտալաճ Մէսլէհի, Հաճի Եասին Չուրտէ ու Պէննէ (որմնագիր) Հաճի Ապտալաճի զրդումով, որոշած էր զարնել հանդիպող հայերը ու կողոպտել: Ինչպէս ըսինք, կը կարծէին թէ հայերը կրկին հարստացած են նպաստները բաշխելէն ետք:

Այդ պահուն քաղաքին հայ քահանաներէն՝ Տ. Յովհաննէս ծանօթ վաթսուևամեայ ծերունին, — որ Քաւէլ-բուայէս (գեղեցիկ քահանայ) կը կոչէր իր փառահեղ՝ ալեւոր մօրուքին և փափուկ սպիտակ մորթին համար, — իր տունէն դուրս կ'ելլայ եկեղեցի երթալու: Եկեղեցին դուռը հասած չհասած՝ խուժանը վրան կը յարձակի և տեղն ու տեղը կը մորթէ ծերունին:

Իրարանցում մըն է կըսկսի. ժանտարմները վրայ կը հասնին և կըստիպեն ամբոխը ցրելու: Խուժանը կը

կատրի և իր զայրոյթը կ'ուզէ թափել թրքացած հայ ժանտարմնեան վրայ, բայց սխալմամբ թիւրք ժանտարմ մը կը սպաննէ: Այդ միջոցին — ուշ, ինչպէս միշտ — ընդհարումի վայրը կը հասնի հրամանատար փաշան գուժարտակ մը հետեակ զօրքով:

— «Ինչ կ'ուզէք», կը հարցնէ փաշան պարագլուխներուն:

— «Կեալները պիտի ջարդենք», կը պատասխանեն:

— «Լաւ, անոնք, որ ջարդել կ'ուզեն, իրենց ստորագրութիւնով աղերսագիր մը թող տան ինձ, որ սուլթանին խրկեմ: Կառավարութենէն հրաման չունիմ, որ հայ ջարդուի»: (Ըսել է որ կոտորածին ատեն կառավարութիւնն էր հրաման տուողը):

Փաշան իսկոյն կը հրամայէ երեք պարագլուխները իրենց զաւակներով մէկտեղ ձերբակալել ու բանտարկել և ամբոխն ալ ցրել:

Դէպքը, որ մեծ աղէտներու դուռ կրնար բանալ, վերջացաւ այսպէսով: Բայց ատ վերջանալ չի նշանակեր, այլ յետաձգել, կրակը մոխիրով ծածկել. փոքր հով մը . . . և ահա մոխիրը կը ցնդի և նոյն կրակը երևան կ'ելայ աւելի բորբոքած քան երբեք . . .

Եւ դեռ ինչե՛ր տեղի կ'ունենան արդեօք Հայաստանի միւս անկիւններուն մէջ:

Իսկ զ՞որ, ազատ երկրի մէջ ապրող հայեր, ի՞նչ կ'ընէք արդեօք: Մի՞թէ այսչափ խեղճութիւն, անարգանք, բան մը չին խօսիր ձեր սրտերուն: Ե՛րբ պիտի սթափուիք արդեօք. դեռ չհասկցա՞ք, թէ ի՞նչ է մեզ հարկաւոր: Նպաստի դրամն ալ փորձանք եղաւ ժողովուրդի գլխուն, խուժանին ագահութիւնը ալ աւելի սրելով: Ինքնապաշտպանութեան միջոցներ չունինք. Զե՛ն-Բ հարկաւոր է մեզ, Զե՛ն-Բ, գթացէ՛ք, զենք հասցուցէ՛ք թշուա ժողովուրդին, քանի դեռ ուշ չէ:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԽՍԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ մէջ ստացւած է.

Քոմիթէի քշ-ի Անձնէր խումբէն 32 4/2 շիլին.

Ռուշչուքէն՝ Հնգամեայ Արթին Սահակեան 5 փրանկ:

Սօփիայէն՝ Մ. Ա.-ի ձեռամբ Խորհողը 5 փր.:

ՎՐԷԺ Կեդր. Կոմիտէն ստացած է.

1897 ապրիլ՝ Թուրանի «2 շիլիններ»-ի խ. 750 ղը.՝ ան, «Գարուն» խ. 1250 ղը.: Յունիսին՝ «Աշորափի» խ. 4500 ղը., «Փունջ» խ. 500 ղը.: Համագումար 7000 ղը.:

ՎԻՃԱՊ քաղաքի Կեդր. Կոմիտէն ստացած է.

Երեք բարեկամներ 60 դահեկան, Ս. Եղիա 8 դհ., Մատթէոս 10 դհ.:

ՏԱՊԱՐ քշ-ի Կեդր. Կոմիտէն ստացաւ է.

Օգոստոսի ամսալճարը. Սուլիչ շըջ. 55 դահեկան, Սուր 10 դհ., Զրվէժ շըջ. 27 դհ., Գեղըուկ շըջ. 20 դհ., Կը. ոււփ շըջ. 25 դհ., Մամիկոնեան շըջ. 25 դհ., Էանթ շըջ. 20 դհ., Սլաք շըջ. 20 դհ., Վրէժ Կոմիտէ 70 դհ.:

ԱՂԵՔԱՆԴՐԻՈՅ Կոմիտէն ստացած է.

Բաբէն Սիւնիի իւղաներկ պատկեր մը (նւրեց Ա. րամ)՝ վիճակահանութեան դրւած, հասոյթ 585 դահեկան: Տատուր 5 դհ., ևս 5 դհ., ևս 5 դհ., Յ. Ղադ. 8 դհ., ևս 8 դհ., ևս 8 դհ., Արմ. Վարդ 10 դհ.,

ևս 10 դհ., ևս 10 դհ., Յ. Մուշ. 10 դհ., ևս 10 դհ., ևս 10 դհ., Մըկը. 10 դհ., ևս 10 դհ., ևս 10 դհ., Գ. Է. 5 դհ., ևս 5 դհ., Հայ. Երիտ. Գանձանակէն 27 դհ., ևս 63 դհ., ևս 46 դհ., ևս 17 դհ., 20 փարա, ևս 40 դհ., ևս 29 դհ., ևս 43 դհ., 20 փր. ևս 65 դհ., Գիւզէլ 10 դհ., ևս 10 դհ., ևս 10 դհ., Ս. Յար. 20 դհ., ևս 20 դհ., Ս. 2.-ից 5 դհ., Քաջ Մ.-ից 5 դհ., ևս 5 դհ., Յալակ 100 դհ., Յ. Աղիզ 20 դհ., Բուրգ Խումբ 25 դհ., ևս 25 դհ., Տրոյեան 5 դհ., Խորենացի 10 դհ., Առիւծ 12 դհ., Հայ Գրիգորեան 20 դհ., Սարգիս 5 դհ., Ս. 2.-ից 5 դհ., Միութիւնը փրկութիւն է 20 դհ., Կոչան բէյ 30 դհ., Տիկ. Մայր Հայաստան 10 դհ., Տիկ. Էռնշտինկ 10 դհ., Պոլսեցի 20 դհ., Սրտոտ 10 դհ., Յոյս 10 դհ., Գեալուր Օղու 20 դհ., Մեղու 30 դհ., Էր. Դերթ 10 դհ., Է. Գ. 20 դհ., Մ. Աղիզ 5 դհ., Ռիմ 10 դհ., Ս. Է. 5 դհ., Իցաթիմաս 5 դհ.:

ՈՍԿԷՅԱՆՔԻ Կոմիտէն ստացած է.

Կապար 10 օսմ. ոսկի, Էռնշտին 40 օսմ. ոս., Անկեղծ հայրենասէր 35 օսմ. ոս., Բարեսիրտ 10 օսմ. ոս., Ռուբինեան խ. 25 դահեկան, Անդրանիկ խ. 15 դհ., Որոտում խ. 15 դհ., Որսորդաց խ. 30 դհ., Ասող խ. 32 դհ., Մըկը. րատ՝ համակրող անհատ 15 դհ., Լապտեր 5 դհ.:

ՆԱԽԱՆԳԻՍՏԻ Կոմիտէն ստացած է.

Կլորիկէն՝ Պաղպայեան 5 ուրբի, Արթուն խ. 7 ու. Զրաշէնի «Անահիտ» Մանածիւղ 1 ու., Աշափ և Ա. րուսեակ 1 ու., Ագապի եգիպտական 1 «սանդուխտ», երեք խաչեր 3 ու., Դիւրագրգիւ 15 ու., Միւրաբար 1 ու., Արծիւ 30 ու., Աւարայր քշ-էն Գ.-ի ձեռքով՝ Սեղրակ 10 ու., Վաղարշ 10 ու., Երեմի 5 ու., Դաւիթ 10 ու., Երմոն 1 ու., Խեղճ 20 կոպէկ. Յարութիւն 3 ու., Սարգիս 10 ու., Ալեքսի 2 ու., Իսրայէլ 10 ու., Ծաղիկ 3 ու., Սիմէոն 10 ու., Արգար 5 ուրբի:

ՍԱԿԵԹՈՆ Կոմիտէն ստացած է.

Արեւելեան խ-էն 66 լև և 90 սանթիմ (Յունիսի և օգոստոսի ամսալճար):

№ 9-ի մէջ հրատարակւած Հէվոհիլի (Հս. Ամերիկա) հանգանակութեան ցուցակի շիլլինները գուար պէտք է կարդալ:

№ 11-ի մէջ Տապարի Կուուփ շըջ. 30 դհ., ուղղելի 40 դհ.:

Աթէքի Combat յեղափոխական թերթին հայազգի պ. խմբագիրը կը խնդրէ միջոց յայտարարել թէ յոյն կառավարութիւնը արգիլած է թերթին հրատարակումը և 10 րդ թիւը գրաւած: Մտադիր է հրատարակութիւնը շարունակել ժընևի մէջ:

Խմբագրութեան գիմել հետեւեալ հասցեով՝
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)